

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası dotsenti v.b.
E-mail: nuriddinholboev922@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6159-3614*

KATTA ASHULA XUSUSIDA

Annotatsiya. Maqolada o'zbek an'anaviy musiqasining o'ziga xos vokal janri katta ashulaning kelib chiqishi, atamaviy mazmuni, musiqiy-poetik tuzilishi, ijrochilik markazlari va bugungi holati tahlil qilinadi. Tadqiqot o'zbek musiqashunoslarining asarlari, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va YUNESCO materiallariga tayanadi. Katta ashulani muhofaza qilish va yosh avlodga yetkazish bo'yicha amaliy takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: katta ashula, patnis ashula, hofiz, Farg'ona vodiysi, mumtoz she'riyat, badiha, ijrochilik maktabi, nomoddiy madaniy meros, YUNESCO.

О КАТТА АШУЛЕ

Аннотация. В статье анализируются происхождение, терминологическое содержание, музыкально-поэтическая структура, исполнительские центры и современное состояние катта ашула своеобразного вокального жанра узбекской традиционной музыки. Исследование опирается на труды узбекских музыковедов, нормативно-правовые документы и материалы ЮНЕСКО. Предлагаются практические меры по сохранению жанра и его передаче молодому поколению.

Ключевые слова: катта ашула, патнис ашула, хадиз, Ферганская долина, классическая поэзия, импровизация, исполнительская школа, нематериальное культурное наследие, ЮНЕСКО.

ABOUT KATTA ASHULA

Abstract. The article analyses the origin, terminology, musical and poetic structure, performance centres and present-day state of katta ashula, a distinctive vocal genre of Uzbek traditional music. The study draws on the works of Uzbek

musicologists, legal acts and UNESCO documents. Practical measures for safeguarding the genre and transmitting it to the younger generation are proposed.

Keywords: *katta ashula, patnis ashula, hafiz, Fergana Valley, classical poetry, improvisation, performing school, intangible cultural heritage, UNESCO.*

Katta ashula – Fargʻona vodiysida shakllangan, cholgʻu joʻrligisiz, bir necha hofiz tomonidan patnis yoki likobcha ushlab ijro etiladigan mumtoz vokal janr. 2009-yilda u YUNESCOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosining representativ roʻyxatiga kiritilgan [4]. Mavzuning dolzarbligi uch omil bilan belgilanadi.

Birinchidan, YUNESCO hujjatida janrning hayotiyligini saqlash uchun anʼanani yoshlarga yetkazish dasturlari va ilmiy tadqiqotlar (maʼlumotlar bazasi, konferensiyalar, nashrlar) zarurligi qayd etilgan [4]. Ikkinchidan, 2020-yilda katta ashula yoʻnalishi boʻyicha kadr tayyorlovchi tayanch oliy taʼlim muassasasi – Yunus Rajabiy nomidagi Oʻzbek milliy musiqa sanʼati instituti tashkil etildi [5, 6-b]. Uchinchidan, soʻnggi tadqiqotlarda janrning yoshlar orasida ommalashuvi va zamonaviy sharoitda targʻib etilishi dolzarb muammo sifatida koʻtarilmoqda [7].

“Katta ashula” atamasi “katta qoʻshiq” maʼnosini beradi [4]. Xalq orasida u ijro vositasiga koʻra “patnusaki” yoki “patnis ashula” deb ham yuritiladi [3]. Janr Fargʻona vodiysida yashovchi oʻzbek, tojik, uygʻur va turk xalqlari, shuningdek, Qirgʻiziston, Tojikiston va Qozogʻistonning ayrim hududlari aholisi madaniy oʻziga xosligining bir qismi sifatida eʼtirof etilgan [4].

Kelib chiqishi jihatidan katta ashula qadimiy marosim va mehnat qoʻshiqlari, marsiya, navha, ayolgʻu qoʻshiqlari hamda aruz vaznidagi gʻazallarni qadimdan oʻqish uslublari zaminida vujudga kelgan [3]. Demak, janr ikki qatlam xalq ogʻzaki marosim ohanglari va yozma mumtoz sheʼriyatni kuylab oʻqish anʼanasi tutashgan nuqtada shakllangan.

Ayrim maqom shoʻbalari (“Bayot”, “Chorgoh”, “Ushshoq”) katta ashula uslubida – “yovvoyi maqom” sifatida ham aytilgan. “Yovvoyi Ushshoq”, “Patnusaki Chorgoh”, “Likobi Bayot” shunday namunalardir [3].

“Hofiz” atamasining ommalashuvi ham katta ashula bilan bevosita bog'liq. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida, ayniqsa Farg'ona vodiysida katta ashula ijrochilari orasida mohir xonandalarni “hofiz” deb atash rasm bo'lgan; undan avval mumtoz xonandalar “savtxon”, “nasrxon”, “mug'anniy”, “go'yanda” deb atalgan [2, 4-b].

Katta ashula odatda 2–5 hamnafas hofiz tomonidan cholg'u jo'rligisiz, qo'lda patnis yoki likobcha ushlagan holda ijro etiladi [3]. YUNESCO hujjatida ham ijrochilar soni kamida ikki, ko'pi bilan besh nafar ekani ko'rsatilgan [4]. Janrning asosiy belgilari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval

Katta ashulaning asosiy belgilari

Belgi	Mazmuni
Ijrochilar tarkibi	2–5 hamnafas hofiz, cholg'usiz
Ijro vositasi	Patnis yoki likobcha
Tovush sohasi	Yuqori pardalar, keng nafas
Ijro tartibi	Band boshidagi misralar galma-gal, so'nggi misralar jo'r bo'lib aytiladi
Badiha	Improvizatsiya keng qo'llanadi, avjlar rang-barang
She'riy asos	Aruz vaznidagi g'azallar
Mavzular	Ishq, falsafiy va ilohiy-diniy qarashlar, pand-nasihat
O'rgatish usuli	Og'zaki, “ustoz-shogird” tahsili

Ijro tartibi va badihasiga ko'ra hofizlar she'r bandining boshlang'ich misralarini navbatma-navbat, yakunlovchi misralarini birgalikda aytadilar [3]. Badiha uslubi nutqqa yaqin va ohangdor tuzilmalarni uzviy bog'laydi, ashulani

musiqiy bezaklar va turli avjlar bilan boyitadi [3]. Shu bois janr qat'iy yozma matnga emas, ijrochining ijodiy talqiniga tayanadi.

Xonandalik amaliyotida qaysi pardadan boshlashni oldindan aniqlab olish odat bo'lgan. Katta ashulada parda tushunchasi ayniqsa katta ahamiyat kasb etgan [2, 5-b]. Keng diapazon va baland pardalarda ijro sababli ovoznı noto'g'ri zo'riqtirish ovoz paylarining shikastlanishiga olib kelishi mumkin; bu yosh ijrochilar tayyorlashda jiddiy pedagogik masala hisoblanadi [2, 7-b].

Katta ashulada Navoiy, Lutfiy, Mashrab, Xaziniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Miskin g'azallari alohida o'rin tutadi; o'tmishda lirik va nasihatombuz g'azallar bilan birga diniy-tasavvufiy she'rlar ham kuylangan [3]. O.Ibrohimov Lutfiy, Sakkokiy, Navoiy, Bobur, Zebuniso, Mashrab, Nodira, Uvaysiy, Huvaydo, Muqimiy, Furqat, Miskin, Haziniy, Habibiy g'azallari Toshkent va Farg'ona vodiysida ashula va katta ashula janrlarida keng qo'llanishini ta'kidlaydi [1, 112-b]. XX asrda Habibiy, Chustiy, Charxiy, Sobir Abdulla, Erkin Vohidov kabi shoirlarning she'rlari ham janr repertuariga kirdi [3].

Mumtoz aytimlarda muayyan kuyga turli she'rlarni bog'lash an'anasi mavjud: I.Rajabov keltirgan ma'lumotga ko'ra, hofizlar bir ashula uchun bir necha she'rni tanlab, tinglovchilar saviyasiga qarab aytganlar [1, 110-b]. Bu holat katta ashuladagi ijodiy erkinlikning tarixiy ildizini ko'rsatadi.

Patnis yoki likobcha ijroning ajralmas belgisi bo'lsa-da [3], uning akustik vazifasi – ovoznı aks ettirish, yo'naltirish va tembrga ta'siri – ko'rib chiqilgan manbalarda eksperimental asoslanmagan. Bu masala maxsus akustik tadqiqotni talab etadi.

XX asrning ikkinchi yarmida katta ashulaning yakkaxon hofizga mo'ljallangan ashula-cholg'u yo'llari paydo bo'ldi. Unda cholg'u ansambli hamnafas hofiz vazifasini bajaradi, erkin ijro uslubi esa saqlanadi. Bu uslub Jo'raxon Sultonov nomi bilan bog'liq ("Ey dilbari jononim", "Ohkim", "Topmadim", "Guluzorim qani") [3]. Katta ashula ijrochiligida Qo'qon, Marg'ilon, Toshkent va Andijon asosiy markazlar sifatida ajralib turadi [3]. An'anaviy mahorat maktablari

sifatida Baliqchi va Buvayda, o'quv muassasalari sifatida Farg'ona san'at bilim yurti va O'zbekiston davlat konservatoriyasi qayd etilgan [3]. O.Ibrohimov Boltaboy hofiz, Hamroqulqori, Mamadbobo Sattorov, Akbarqori Haydarov, Erkaqori Karimov, Jo'raxon Sultonov va Ma'murjon Uzoqovni katta ashula ijrochiligidagi mahorat qozongan hofizlar sifatida alohida ajratadi [1, 112-b]. Ularning ijrosidagi "Ko'p erdi", "Bir kelsun", "Ey dilbari jononim", "Adashganman", "Do'stlar", "Yovvoyi Chorgoh" bugungi kungacha ma'lum [1, 112-b]. Shuningdek, xalq orasida, Muqimiyning "Yolg'iz" va Furqatning "Oh kim, rahm aylamas" katta ashulalari mashhur [3]. Keyingi avlodda Halima Nosirova, Munojot Yo'lchiyeva, Ismoil va Isroil Vahobovlar, Mahmudjon Tojiboyev, Mahmudjon Yo'ldoshev katta ashulani mahorat bilan ijro etgan [3]. Bu ro'yxat janrning faqat erkaklar ijrochiligi bilan cheklanmaganini ham ko'rsatadi. Markazlar orasidagi uslubiy farqlar (avj tuzilishi, badiha darajasi, repertuar tanlovi) ko'rib chiqilgan manbalarda tizimli qiyoslanmagan. Maktablarni musiqiy-tahliliy qiyoslash kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalishdir.

Katta ashula o'zbek musiqashunosligida asosan mumtoz og'zaki musiqa va hofizlik san'ati doirasida o'rganilgan. Bu yondashuv O.Ibrohimov ishlarida aniq ko'rinadi. U katta ashulani maqom, suvora va ashula bilan bir qatorda nazm va navo uyg'unligiga asoslangan mumtoz aytim turi sifatida talqin etadi [1, 104–113-b].

Janr ijrochiligini o'rganishda tayanch manbalar sifatida S.Begmatovning "Hofizlik san'ati" (2007), O.Matyobovning "Maqomot" (2004) va "Og'zaki professional musiqa asoslariga kirish" (1983), F.Mamadaliyevning "Milliy musiqa ijrochiligi masalalari" (2001), Yu.Rajabiyning "Muzaika merosimizga bir nazar" (1978) asarlari keltiriladi [2, 8-b]. Og'zaki mumtoz musiqaning nota yozuvlari va she'riy matnlari masalasida I.Akbarov va Yu.Kon (1955), I.Rajabov (1963) ishlariga tayaniladi [1, 114-b]. Mustaqillik yillarida ilmiy-amaliy faollik kuchaydi. 2001-yilda Andijonda birinchi Respublika professional katta ashula ijrochilari tanlovi bilan birga Toshkent va Andijonda ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazildi [3]. 2020-yildan keyin janr ijrochiligi, pedagogikasi va ommalashuviga bag'ishlangan

maqolalar soni ortdi [2, 7-b]. Shu bilan birga, bir qator bo'shliqlar saqlanib qolmoqda. Birinchidan, katta ashula namunalarning to'liq notali va matnli korpusi yaratilmagan. Ikkinchidan, patnisning akustik vazifasi va ovoz fiziologiyasi eksperimental o'rganilmagan. Uchinchidan, hududiy maktablarning qiyosiy uslubiy tahlili yetishmaydi. YUNESCO ham muhofaza choralari qatorida ma'lumotlar bazasi yaratish, konferensiyalar va nashrlarni tavsiya etgan [4].

3-jadval

Katta ashula bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar

Yil	Voqea	Manba
1984	Katta ashulachilarning birinchi ko'rik-tanlovi, Marg'ilon	[3]
1987	Katta ashulachilar ko'rik-tanlovi, Toshkent	[3]
1991	Katta ashulachilar ko'rik-tanlovi, Qo'qon	[3]
1994	Katta ashulachilar ko'rik-tanlovi, Shahrisabz	[3]
2001	Andijonda 1-Respublika professional katta ashula ijrochilari tanlovi, Toshkent va Andijonda ilmiy-amaliy konferensiyalar	[3]
2009	YUNESCO reprezentativ ro'yxatiga kiritildi (4.COM 13.75)	[4]
2020	Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa san'ati instituti tashkil etildi – maqom, baxshichilik va katta ashula bo'yicha tayanch OTM (VMQ-536, 02.09.2020)	[5; 6]

Katta ashula 2009-yilda Hukumatlararo qo'mitaning 4-sessiyasida (4.COM 13.75-qaror) Insoniyat nomoddiy madaniy merosining reprezentativ ro'yxatiga kiritilgan [4]. Ayrim nashrlarda uni “shoshilinch muhofazaga muhtoj” ro'yxatga kiritilgan deb yozish uchraydi; YUNESCO rasmiy sahifasi bu ma'lumotni tasdiqlamaydi [4]. Hujjatda janr bugungi kunda o'zbek madaniy o'ziga xosligining

muhim ifodasi va madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida baholangan [4]. Janrni qo'llab-quvvatlashning asosiy bosqichlari 3-jadvalda keltirildi.

Asosiy muammolar. Birinchisi, yoshlar orasida janrga qiziqishning cheklanganligi va uni zamonaviy media muhitida targ'ib qilish masalasi [7]. Ikkinchisi, ijrochilik talablarining yuqoriligi: ijrochi keng diapazonli baland ovozga ega bo'lishi va "ustoz-shogird" maktabini o'tishi lozim [3], bu esa tayyorgarlik muddatini uzaytiradi. Uchinchisi, yosh xonandalar ovoz imkoniyatlarini hisobga olmay zo'riqtirish holatlari [2, 7-b]. To'rtinchisi, tizimli arxiv va ma'lumotlar bazasining yo'qligi [4].

Tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi choralar maqsadga muvofiq:

Katta ashula namunalarining raqamli audio-video arxivi va notali-matnli korpusini yaratish; bu YUNESCO tavsiyasiga mos keladi [4];

Yunus Rajabiy nomidagi institut bazasida ustoz-shogird juftliklari uchun grant va stipendiya dasturlarini joriy etish [5];

Yosh ijrochilarni tanlashda ovoz turini va ovoz apparati salomatligini ovoz bo'yicha mutaxassislar va otorinolaringolog-shifokor ishtirokida baholash amaliyotini joriy qilish [2, 6-b];

Patnisning akustik vazifasi va hududiy maktablar uslubini qiyoslovchi fanlararo tadqiqotlarni rejalashtirish;

Umumta'lim maktablari musiqa darslariga katta ashula tinglash va tahlil qilish mashg'ulotlarini kiritish, ijtimoiy tarmoqlarda targ'ibotni kuchaytirish [7].

Katta ashula – xalq marosim ohanglari va aruz vaznidagi mumtoz she'riyatni kuylab o'qish an'anasi tutashuvida shakllangan, maqom tizimi bilan uzviy bog'liq mumtoz og'zaki vokal janr [1, 104-b]. Uning asosiy belgilari – 2–5 hofizning cholg'usiz, patnis bilan, yuqori pardalarda, navbatma-navbat va jo'r bo'lib ijrosi hamda badihaga keng o'rin berilishidir [3, 4-b].

Janr Qo'qon, Marg'ilon, Toshkent, Andijon ijrochilik markazlarida rivojlangan va Jo'raxon Sultonov ijodida yangi ashula-cholg'u shakliga ega bo'lgan [3]. 2009-yildagi YUNESCO e'tirofi va 2020-yilda ixtisoslashgan institutning

tashkil etilishi uning muhofazasi uchun institutsional asos yaratdi [4, 5-b]. Shunga qaramay, raqamli arxiv, notali-matnli korpus, akustik va qiyosiy-uslubiy tadqiqotlarning yetishmasligi hamda yoshlar orasida ommalashtirish muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda [4, 7-b]. Maqolada taklif etilgan choralar janrni jonli an'ana sifatida kelgusi avlodlarga yetkazishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Ibrohimov O. Nazm va navo xususida // O'zbekiston: til va madaniyat. – 2022. – № 1. – B. 104–116.*
2. *Sadirdinov M., Yo'lchiyeva M. Katta ashula janrining ijrochilik xususiyatlari // Madaniyat va san'at. – 2023. – T.1, – №4. – B. 3–8. – DOI: 10.5281/zenodo.8000725.*
3. *Katta ashula // Vikipediya – erkin ensiklopediya.*
4. *Katta Ashula. Nomination file No. 00288. Decision 4.COM13.75 // UNESCO Intangible Cultural Heritage. – Paris: UNESCO, 2009.*
5. *Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa san'ati instituti faoliyatini tashkil etish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 2-sentyabrdagi 536-son qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: <https://lex.uz/ru/docs/4976746>*
6. *Do you know about the Yunus Rajabiy Uzbek National Institute of Musical Art? // O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi rasmiy sayti.*
7. *Dustmurodov B. Katta ashulani yoshlar orasida ommalashtirish muammolari va ularni hal qilish yo'llari // Yoshlar tafakkurini rivojlantirish va ma'naviyatini oshirishda musiqa san'atining o'rni: ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2025.*